

**A TUDOMÁNYNAK
GAZDAG ÁGAI...**

TANULMÁNYOK
BENKŐ ELEK
HETVENEDIK
SZÜLETÉSNAPJÁRA

**ABUNDANT LINES
OF THE SCIENCE
ITSELF...**

STUDIES IN HONOUR OF
ELEK BENKŐ
ON HIS SEVENTIETH
BIRTHDAY

SZERKESZTETTE / EDITORS
KOVÁCS GYÖNGYI – ZATYKÓ CSILLA

HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
RÉGÉSZETI INTÉZET

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
HUN-REN RESEARCH CENTRE FOR THE HUMANITIES

A TUDOMÁNYNAK GAZDAG ÁGAI...

ABUNDANT LINES OF THE SCIENCE ITSELF...

„A tudománynak gazdag ágai
Egy organizmus sok külön vonása,
Együtt igéző csak.”
(Madách Imre: *Az ember tragédiája*, XII. szín)

“Abundant lines of the science itself
Are different traits of one system only,
They're charming together.”
(Imre Madách: *Tragedy of the Man*, twelfth scene
Translated from Hungarian by Ottó Tomschey)

(© MTA, Szigeti Tamás)

Beuó Elol.

A TUDOMÁNYNAK GAZDAG ÁGAI...

TANULMÁNYOK
BENKŐ ELEK
HETVENEDIK SZÜLETÉSNAPJÁRA

ABUNDANT LINES OF THE SCIENCE ITSELF...

STUDIES IN HONOUR OF
ELEK BENKŐ
ON HIS SEVENTIETH BIRTHDAY

SZERKESZTETTE / EDITORS
KOVÁCS GYÖNGYI – ZATYKÓ CSILLA

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet
MTA Kiváló Kutatóhely
Institute of Archaeology, HUN-REN Research Centre for the Humanities
MTA Centre of Excellence

Budapest 2024

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült
The volume was funded by the Hungarian Academy of Sciences

Borító / Cover

Zárókő rekonstrukciós rajza (pilisi ciszterci monostor)

(Rajz: Ősi Sándor. MTA – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Adattár)

Reconstruction drawing of a capstone (Pilis Cistercian monastery)

(Drawing by Sándor Ősi. MTA – Research Centre for the Humanities Institute of Archaeology, Archive)

Képfeldolgozás, képszerkesztés / Image processing and editing

VARGA ZSÓKA

Angol fordítás / English translation

CHRIS SULLIVAN

ISBN 978-615-5766-73-2

DOI 10.62150/BE70.2024

© HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet / Institute of Archaeology,

HUN-REN Research Centre for the Humanities

© Archaeolingua Alapítvány / Archaeolingua Foundation

© Szerkesztők, szerzők, fordító / Editors, authors, translator

2024

Minden jog fenntartva.

A tanulmányokban felhasznált illusztrációkért a szerzők felelnek.

All rights reserved. The authors are responsible for the illustrations used in the studies.

ARCHAEOLOGUA

ARCHAEOLOGUA ALAPÍTVÁNY

H-1067 Budapest, Teréz krt. 13.

www.archaeolingua.hu

Borítóterv / Cover design: KASZTA MÓNI

Tipográfia és nyomdai előkészítés / Layout and desktop editing: KOVÁCS RITA

Nyomda / Printers: PRIME RATE Zrt., Budapest

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENTS

Előszó / Foreword	9
BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ A középkor régészeti állattanának 70 éve Magyarországon <i>Seventy years of medieval archaeozoology in Hungary</i>	11
BÁLINT CSANÁD A „kazár pénzverés” és összehasonlításai: a volgai bolgár, nyugati türk és türges pénzverés <i>‘Khazar coinage’ compared to Volga Bulgarian, West Turkic, and Türgesh coinages</i>	27
BERTA ADRIÁN – EKRIK ÁKOS – KOVÁCS BIANKA GINA Az ábrahámí ciszterci apátság roncsolásmentes régészeti kutatása <i>Nondestructive research of the Cistercian abbey of Ábrahám</i>	37
BOLLÓK ÁDÁM Késő ókori csörgők a Keletrómai Birodalom levantei tartományjaiban. Az avar kori és a magyar honfoglalás kori varázshagyomány hátteréhez <i>Late Antique closed bells in the Levantine provinces of the Eastern Roman Empire. On the magical traditions of the Avar- and Hungarian-Conquest-period populations of the Carpathian Basin</i>	67
F. ROMHÁNYI BEATRIX Kultuszok, kulturális régiók és hospesek. Avagy: miről vallanak a 14. század elején összeírt plébániatemplomok patrocíniumai <i>Cults, cultural regions, and hospites or what the patrocinia of early 14th-century parish churches tell us</i>	89
FÜLÖP RÉKA – GYŐRI-PÓRSZÁSZ ANNA – RÉVÉSZ LÁSZLÓ – RITOÓK ÁGNES 8–9. századi tárgytipusok, viseleti szokások továbbélése a Kárpát-medence 10–11. századi sírjaiban <i>Survival of 8th–9th-century artefact types and clothing practices in 10th–11th-century Carpathian Basin burials</i>	107
GÁL ERIKA Keselyűcsont a csókakői várból <i>A vulture bone from Csókakő Castle</i>	129
GERELYES IBOLYA A török hódoltság balkáni eredetű ékszeranyagának előképei az oszmán művészetben <i>Antecedents in Ottoman art of Balkan-origin jewellery found in Ottoman Hungary</i>	141
HATHÁZI GÁBOR – KOVÁCS GYÖNGYI Egy reprezentációs forma változatai – Zsigmond-kori csempés és oszmán-török szemes kályhák a csókakői várban <i>Variations on a means of display in Csókakő Castle Sigismund-era tile stoves and an Ottoman stove with concave glazed tiles</i>	157
JAKAB GUSZTÁV – CSENGERI ERZSÉBET – TIMÁR GÁBOR A középkori vízgazdálkodás tanulságai az antropocén korban <i>Lessons from medieval water management in the anthropocene era</i>	187

K. NÉMETH ANDRÁS	
Nürnbergi csengők a késő középkori Magyarországon	207
<i>Small bells from Nuremberg in Late Medieval Hungary</i>	
KOVÁCS LÁSZLÓ	
A 10. századi szállási temetőkről	219
<i>On 10th-century cemeteries in Hungary belonging to short-lived settlements</i>	
LANGÓ PÉTER – TAKÁCS MIKLÓS	
Az Árpád-kori falusi temetők feltárása, egy rokon tudományterület „hatóköre” településrégészeti nézőpontból.	
(Szempontok egy településrégészeti kézikönyv megírásához)	233
<i>The excavation of Arpadian-era village cemeteries, the ‘domain’ of a kindred discipline from the settlement archaeology perspective.</i>	
<i>(Considerations for the writing of a handbook of settlement archaeology)</i>	
LŐVEI PÁL	
Keresztábrázolások, keresztetek és tévhittek	243
<i>Crosses, crusaders, and erroneous beliefs</i>	
MÉSZÁROS ORSOLYA – FÓRIZS ISTVÁN	
A visegrádi késő középkori üvegműhely (Rév u. 5.): az üvegleletanyag áttekintése és archeometriai vizsgálata	261
<i>Glass artefactes from a 15th-century glassmaking workshop at Rév utca 5. in Visegrád and their archaeometric analysis</i>	
OBORNI TERÉZ	
Báthory István bécsi diplomáciai küldetése és fogsága (1563–1567)	285
<i>Stephen Báthory’s diplomatic missions to Vienna and his imprisonment there (1563–1567)</i>	
RÁCZ BERNÁT – ROSTA SZABOLCS	
<i>Si ergo videritis Filium hominis ascendentem ubi erat prius?</i>	
Pétermonostora Maas-vidéki kapcsolatai	299
<i>Si ergo videritis Filium hominis ascendentem ubi erat prius?</i>	
<i>Pétermonostora’s links to the Meuse Valley</i>	
SARBAK GÁBOR	
Pálos harangok	323
<i>Bells in the Pauline order</i>	
SÓFALVI ANDRÁS	
Árpád-kori rotunda maradványai Nagygalambfalván	329
<i>Vestiges of the Arpadian-era rotunda in Nagygalambfalva (Porumbenii Mari, Romania)</i>	
SZŐCS PÉTER LEVENTE	
Középkori és kora újkori tűk néhány példánya Nagybányáról	341
<i>Medieval and early modern pins from Baia Mare</i>	
SZŐKE BÉLA MIKLÓS	
A Biskupija-Crkvina lelethorizontról egy zalavár-várszigeti agancsfaragvány kapcsán	357
<i>An antler carving from Zalavár-Vársziget belonging to the Biskupija-Crkvina Horizon of finds</i>	

TEREI GYÖRGY	
Újabb adatok az Árpád-kori nagyméretű veremépületek kérdéséhez	369
<i>New data relating to the Arpadian-age larger dug-out structures</i>	
VARGA MÁTÉ	
Újabb középkori zarándokjelvények Somogy megyéből	385
<i>More medieval pilgrim badges from Somogy county</i>	
VIDA TIVADAR	
A zempléni csésze Kelet és Nyugat között	397
<i>The Zemplín Cup between East and West</i>	
VIZI MÁRTA	
Az ozorai várkastély színes mázas kályhacsempéiről	417
<i>Coloured-glaze stove tiles from Ozora Castle</i>	
WEISZ BOGLÁRKA	
A vásárterek eltérő típusai a középkori Magyar Királyságban	439
<i>Differing types of marketplaces in the Kingdom of Hungary in the Middle Ages</i>	
ZSOLDOS ATTILA	
Harcok az ország közepén	455
<i>Struggles in the middle part of the realm</i>	

AZ ÁRPÁD-KORI FALUSI TEMETŐK FELTÁRÁSA, EGY ROKON TUDOMÁNYTERÜLET „HATÓKÖRE” TELEPÜLÉSRÉGÉSZETI NÉZŐPONTBÓL (Szempontok egy településrégészeti kézikönyv megírásához)

Langó Péter¹ – Takács Miklós²

Benkő Elek munkássága az Árpád-kori települések és a temetők régészeti kutatását egyaránt érintette. Kutatásai során nemcsak az egyik, vagy másik kérdéskör kapcsán tett megállapításokat, hanem sok esetben komplex módon foglalkozott a különböző jellegű régészeti jelenségek kérdéseivel. A középkori székelységről írt munkája ösztönzést adott e dolgozat egyik szerzőjének, hogy hasonló jellegű összegzést készítsen az Árpád-kor településrégészetének problémaköréről. Jelen munka e tervezett kézikönyvhöz kapcsolódó előtanulmány.¹

A dolgozat a településrégészet és a funerális régészet dinamikus kapcsolatát kívánja bemutatni egyes kérdések rövid áttekintésével. Abból indultunk ki, hogy a társtudományok képviselői számára számos esetben kevésbé világos, hogy az ásatások nagy többsége egy, vagy csupán néhány egymást követő időszak leletanyagának a megismerésére koncentrál. Egy-egy adott korszakon belül rendszerint nagyobb figyelmet kap az elemzendő problémát – és sokszor magát a korszakot is – reprezentáló jelenségtípus és kevesebbet a további jelenségek.

A 10–11. SZÁZADI TEMETŐK TELEPÜLÉSRÉGÉSZETI SZEMPONTBÓL

A Kárpát-medencében a 10–11. század egy olyan korszak, ahol a fő régészeti jelentéshordozó emlékcsoportot a temetkezések jelentik. Ebből adódóan a települések kutatására kisebb, a telepek és a temetők együttesének vizsgálatára azonban még szórtaabb figyelem irányul. Jól ismert tény, hogy a templom körüli temetők megjelenéséig a sírmezők és a hozzájuk kapcsolódó szállások, faluhelyek földrajzilag nem szorosan egymás mellett alakultak ki, a közösségek halottaikat a településtől távolabb temették el. A kutatásban éppen ezért tág teret kapott annak vizsgálata, hogy egyes temető(k)höz mely település(ek) tartoztak.² A téma másik fontos kérdése a lelőhelykontinuitás. Jól ismertek azok a temetkezési helyek, amelyeket más és más korszakok közösségei is alkalmasnak ítélték arra, hogy családtagjaikat ott helyezték örök nyugalomra. Ezekben az esetekben felmerül a közösségi kontinuitás lehetősége; a csekeji,³ a ducói felvidéki temetőkkel kapcsolatban ez általánosan elfogadott,⁴ a vörs-papkerti temetőt illetően pedig valószínűsíthető. Vannak olyan temetők, mint például a Börzsönyi Arnold által feltárt Győr-Téglavető-dűlő lelőhelyen talált sírmező, ahol a kutatók (bár korábban feltételeztek egyfajta kontinuitást) ezt a lehetőséget nem vették figyelembe.⁵ Legutóbb Kovács László széleskörű elemzése mutatta be a Magyarhomorog-

A szerzők: ¹régész, tudományos munkatárs, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet (lango.peter@abtk.hu); PPKE Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet; ²régész, tudományos tanácsadó, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet (takacs.miklos@abtk.hu); PPKE Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet.

¹ A dolgozat elkészültét az NKFIH K132030 számú pályázat támogatta.

² A kérdést jól bemutatja: KÜRTI 2008.

³ REJHOLCOVÁ – HANULIAK 1999.

⁴ RUTKAY 1996, 391–408.

⁵ Meghatározónak tekinthető e szempontból (is) Bóna István állásfoglalása. Egyik utolsó, összefoglaló közlése e tárgyban: BÓNA 1996, 41–43.

Kónyadombon talált temetők kapcsán,⁶ hogy ott is két, egymástól független, de időben egymáshoz viszonylag közel eső temetővel számolhatunk. Ez a jelenség általános, hiszen számos őskori, vagy szarmata temető területén kerültek elő többek közt népvándorlás kori, vagy kora Árpád-kori sírok. Hasonló megítélés alá esnek azok a jelenségek, amikor a sírok telepátásatokon kerülnek napvilágra, vagy a temetők területén figyeltek meg telepjelenségeket. Ez utóbbiak időbeli különbözőséget is jelentenek.

A kutatás korábbi időszakában az Árpád-kor településrégészeti hagyatékát a régészek közössége nem értékelte kellően. Mivel a korszak településrégészete sajnos sok esetben elszenvedője volt az eredményspecifikus szemléletnek, a telepjelenségek dokumentálására is csak alkalmasszerűen kerülhetett sor az 1940-es évek vége, 1950-es évek eleje előtt.⁷ E lelőhelyek régészeti módszertana is csak jóval később, a 20. század derekán alakult ki és ezt követően is csak fokozatosan vált általánossá. Mára az is nyilvánvaló lett, hogy a kora Árpád-kori temető feltárását végző szakembereknek folyamatosan készen kell állniuk egy java Árpád-kori településfeltárára is, azaz temetőátásból mintegy átlépjenek telepfeltárássá⁸ és fordítva.⁹ A két tudományterület imaginárius „hatóköre” ugyanis igen csak metszi egymást. Ennek az a legfőbb oka, hogy a 10–13. század folyamán számos esetben azonos mikrotopográfiai helyszíneken létesülhettek települések, illetve nyílhattak temetők, egymást követő rövid időrendi fázisokban. A szakirodalomból szép számmal gyűjthetők adatok ilyen „vegyes” lelőhelyekről, és kevés kétségünk lehet afelől, hogy számuk a jövőben gyarapodni fog.

A településrégészet gyakorlati oldaláról nézve ez annyit jelent, hogy az egy-egy telepátás feltárási felületén esetlegesen felbukkanó hosszúkás, lekerekített sarkú objektumfoltok nemcsak gödrök, hanem sírok is lehetnek. Azaz bontásukat a telepfeltárások esetében szokásos módon kell végezni, hosszmetsetet hagyva a középvonaluknál.

A gyakorlati megfontolásokon túl a 10–11. századi falusi temetők feltárásai kapcsán jelen dolgozatunkban mindössze egyetlen problémát szeretnénk megvizsgálni, a tipizálás kérdését. Ezen keresztül bemutathatjuk, hogy nemcsak a településrégészeti leleteknél, illetve objektumoknál jár nehézséggel a rendszerezés, tehát a típusoknak szánt kategóriákba történő besorolás, hanem a temetkezésekből ismert tárgyi hagyaték esetében is. Munkánkat pedig azért szántuk ebbe a tanulmánykötetbe, mert éppen Benkő Elek munkássága mutatja azt a felfogást, hogy a történeti folyamatok oldaláról szemlélve az elvontabbnak tűnő régészeti kategóriák is beszédesek lehetnek, ha azokat értő szemmel és megfelelő perspektívából vizsgálja egy szakember. A laudált kutató ennek a habitusnak kiváló példáit vonultatja fel a Székelyföldről írt kötetében.¹⁰

Dolgozatunk témája a temetők értelmezési rendszerét érintő tágabb vita keretébe tartozik, amely kérdéskör alapvetően befolyásolta az elmúlt évtized magyarországi kutatását. Másokhoz hasonlóan úgy véljük, hogy e rendszerezés és az így kapott eredmények vizsgálata alapvető fontossággal bír a korszak temetőinek tágabb interpretálását tekintve. Rövid összefoglalásunkban ezért olyan összefüggésekre koncentrálnunk, amelyek felvillantják azt a kulturális miliőt is, melyben az adott értelmezések születtek.

A kora Árpád-kor régészeti emlékeinek tanulmányozásában több mint egy évszázada fontos szempont a temetők „jellege”. A feltárt temetők (pontosabban temetők és temetőrészletek) halmazát sokáig két csoportba osztották a szakemberek. A korábbi kutatásban a kis és nagy sírszámú

⁶ KOVÁCS 2019.

⁷ Az 1950-es éveket megelőző időszak kutatástörténetét kritikai élel áttekintette: MÉRI 1952, 54–56.

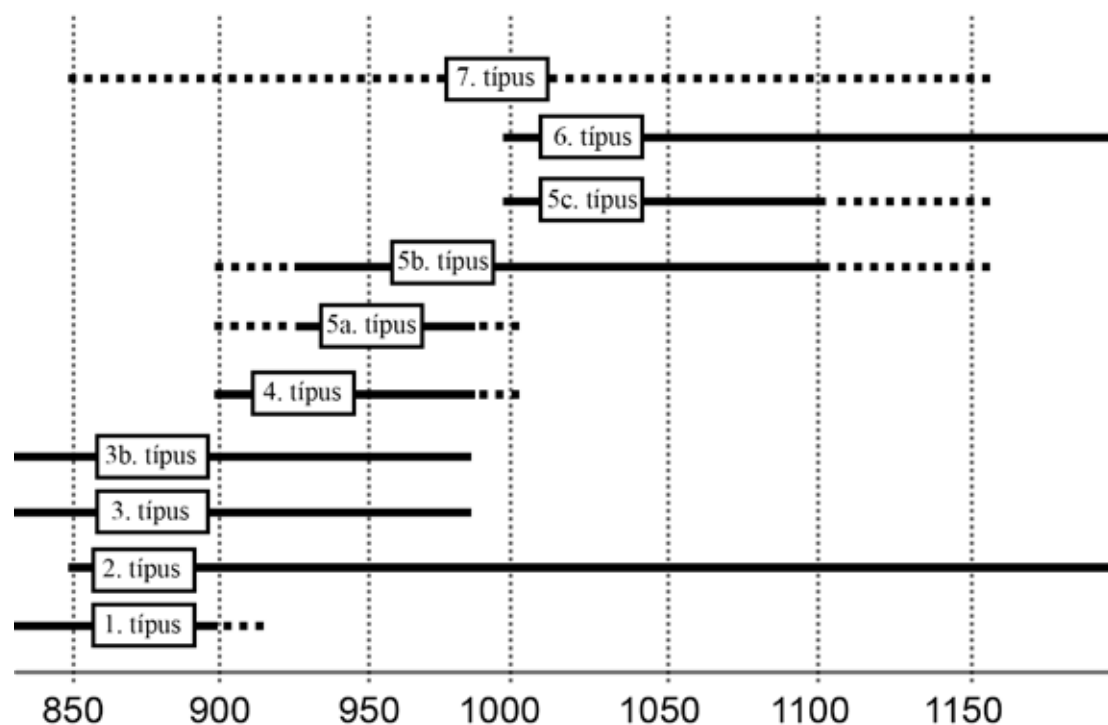
⁸ Ennek egyik példája a Kustár Rozália által kutatott Harta-Freifelt lelőhely, ahol a feltárt, 10. század közepén létesített temető legszélső sírját (24. sír) a 12. században a sírmező szomszédságában lévő falu létrejöttékor bolygatták meg. A lelőhelyen több egymástól független Árpád-kori településmaradvány is előkerült. Vö.: LANGÓ *et al.* 2016, 389–390.

⁹ Példa erre a Visonta-Felsőrét lelőhely, ahol egy 11. század utolsó harmadában létesített település és egy 11. század második negyedéig használt temető is volt. Több esetben a sírok a házak járósíntje alatt kerültek elő. Vö.: RÉVÉSZ 2008, 367–377.

¹⁰ BENKŐ 2012.

temetők párhuzamos meglétére és értékelésére a Hampel József által szentesített értelmezés volt az általánosan elfogadott tézis.¹¹ E magyarázat háttérében Hampel esetében nemcsak a kortárs vélemények kanonizálása és kanalizálása állt, hanem az a szemlélet is, amelyre komoly hatással volt az adott időszakban az Osztrák-Magyar Monarchiát, és benne Magyarországot is egyre jobban átszövő nemzetiségi viták feloldásának, feloldhatóságának kérdése. A temetők eltérő nagyságrendjeit érzékelő szemléletet később Szőke Béla 1962-ben kiadott társadalmi alapú kategóriákra épülő értelmezése váltotta fel.¹² Utóbbival kapcsolatosan csak annyit emelnénk ki, hogy itt sem hiányzott a kutató saját korából származó szélesebb társadalmi diskurzus. Az 1960-as évek elején a „létező szocializmus” kelet-európai rendjébe betagoló Magyarországon a társadalmi formációk és „osztályok” kérdése igencsak aktuális témának számított. Az is jellemző, hogy mind az etnikai, mind pedig a társadalmi okokat felvonultató magyarázat eredetileg három kategóriát tartalmazott, utóbb, a használat során azonban kéttagúvá redukálódott. E két magyarázatot használta – kisebb-nagyobb módosításokkal – a kutatók jelentős hányada egészen a 2010-es évek elejéig.¹³

A 10–11. századi temetők típusokba sorolására Kovács László alakított ki új kategóriákat 2013-ban, egy korábban csak másodlagos fontosságúként kezelt tényező, az időrend hangsúlyozásával (1. ábra).¹⁴ Ez a tipológia az utóbbi évtizedek egyik igen jelentős eredménye, amely fordulatot hozhat a temetők osztályozásában, annak ellenére, hogy ebben az esetben is megjelent már a lényegeltakaró

1. ábra. A 10–11. századi temetők időrendi szempontú rendszerezése. Kovács László beosztásának Takács Miklós által revideált változata. (TAKÁCS 2022, 57, 1. ábra)

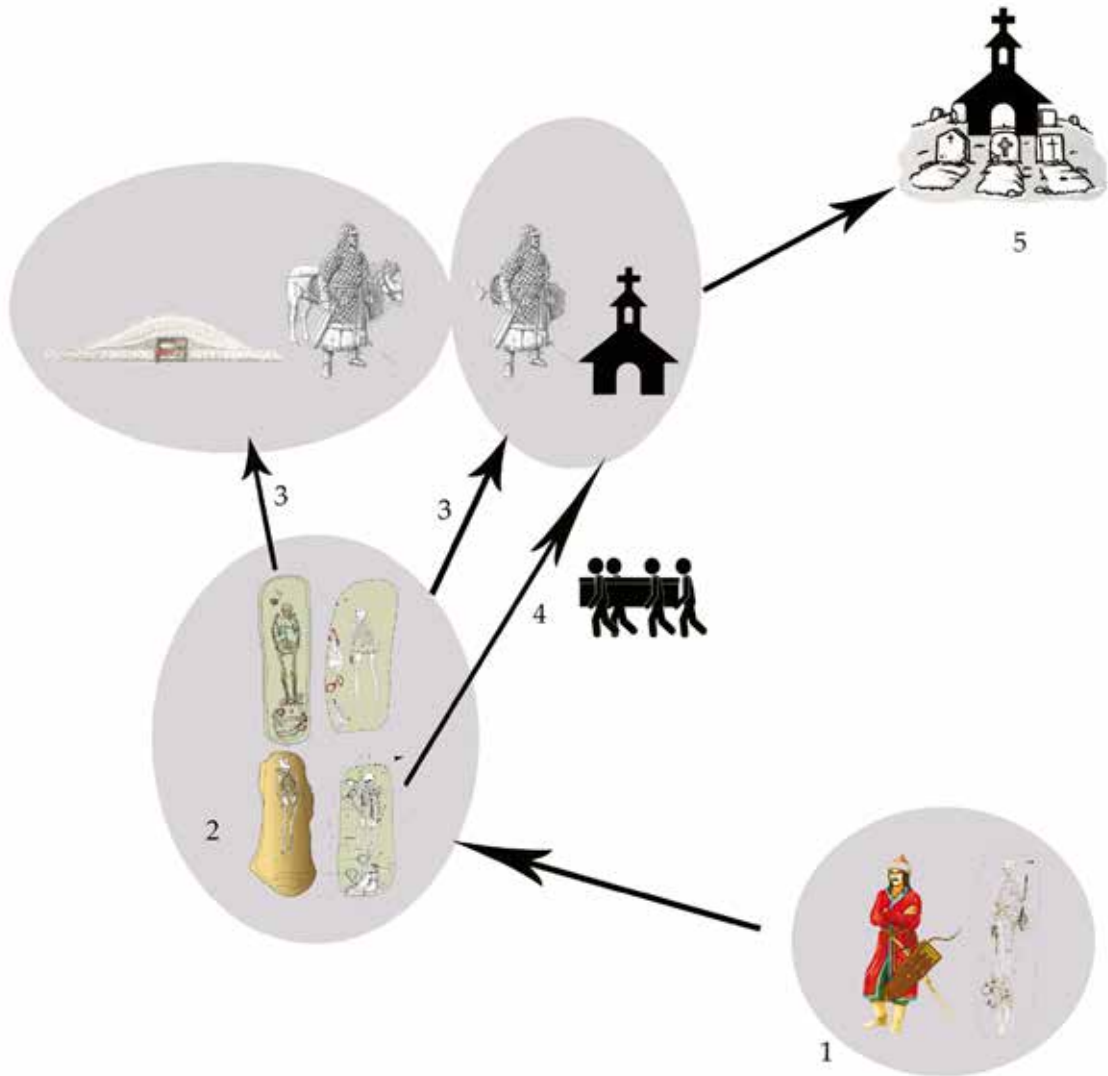
Fig. 1. The 10th–11th-century cemeteries under discussion arranged in chronological order. A classification by László Kovács revised by Miklós Takács. (TAKÁCS 2022, 57, fig. 1)

¹¹ A kérdésre átfogó jelleggel: LANGÓ 2005, 226–242; LANGÓ 2017, 33–51; RÉVÉSZ 2020, 26–28.

¹² SZŐKE 1962.

¹³ Így maga Kovács László is korábban a Szőke Béla által megfogalmazott keretek között értelmezte a 10–11. századi temetőket. Egyetlen jellemző példaként lásd: KOVÁCS 1997b, 376–383.

¹⁴ KOVÁCS 2013a. Elgondolásának újrafogalmazása: KOVÁCS 2014, 179–189.

2. ábra. A temetkezés módjának változása a kereszténység magyarországi felvétele idején, a nyugati meroving területek viszonyai alapján rekonstruálva. (KISS 2002, 194, 128. képeinek, illetve Révész László és Boldog Zoltán rekonstrukciós ábráinak a felhasználásával összeállította Langó Péter)
 Fig. 2. Changes in burial practices during the time of Christianisation in Hungary, reconstructed on the basis of changes in burial practices evinced in the western Merovingian territories. (Compiled by Péter Langó utilising KISS 2002, 194, fig. 128 and reconstructions made by László Révész and Zoltán Boldog)

egyszerűsítő redukció gyakorlata.¹⁵ Az új fogalmi kategóriák hatására a temetők osztályozásából kikerült az etnikai, illetve társadalomszerkezeti értelmezés. Az így szétváló elemzés lehetőséget nyújt azoknak a dinamikus és korántsem kötött pályájú változásoknak megismerésére, amelyekre a későbbi narratív források is egyértelműen említést tettek. Egyes családok és klánok kiemelkedtek, míg mások eltűntek, voltak, akik helyben éltek, vagy később ide telepedtek, illetve olyan (a magyar közösség szempontjából) idegenek, akik integrálódtak, valamint közösségek és magányos hősök, akik máshol próbáltak szerencsét. Mindeközben az egyes közösségek, csoportok gazdasági, társadalmi és politikai kategóriái sem egy zárt hierarchikus (e kategóriák által egymással azonos pályát leíró) rendszerben mozogtak, hanem sokszínűségről tanúskodtak. Az új kategóriák megalkotása pedig remélhetőleg

¹⁵ Ennek veszélyére hívta fel a figyelmet: RÉVÉSZ 2021.

végleg megszűnteti azokat a deduktív interpretációs kereteket, amelyek a fentebbi értelmezések degradálódása kapcsán (nagy sírszámú temető = köznép = szláv versus kis sírszámú temető = elit = magyar) megcsontosodtak és már régóta tarthatatlanná váltak.

A 10–11. századi temetők kategóriákba sorolása nyomán az 5–6. századi temetők nagyságrendi eltéréseit, a germán királyságok korának hagyatékát a nyugat-európai,¹⁶ majd ennek hatására a magyar régészet is egyfajta konszolidációs értelmezéssel látták el.¹⁷ E megközelítés szerint a kisméretű gepida temetők a hunkor utáni, politikai szempontból bizonytalan helyzet, míg az 5. század végétől feltűnő, nagy sírszámú temetők egy konszolidáltabb időszak régészeti lenyomatai. A Kiss P. Attila által, e folyamat ábrázolására összeállított ábra (2. ábra) tanulságokat hordozhat a 10–11. század vonatkozásában is,¹⁸ és egy további érveléssel támogathatja, hogy miért érzékelhető egyfajta időbeli eltolódás a Kovács László által felvázolt 4. (szállási) típusú és 5. (falusi) típusú temetők megkezdése között.

A TEMPLOMOK ÉS A TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK FELTÁRÁSÁNAK GYAKORLATI PROBLÉMÁI TELEPÜLÉSRÉGÉSZETI SZEMPONTBÓL

Az Árpád-kori templomok, illetve a templom körüli temetők feltárását tekintve, bár a két kutatási terület igen sok ponton kapcsolódik egymáshoz, egyre ritkábban fordul elő, hogy részletes vizsgálatukat ugyanaz a szakember végzi. Első helyen a temetőfeltárások módszertani alapvetéséről, majd pedig e feltárások néhány gyakorlati tapasztalatáról érdemes szót ejteni.

Ami a templom körüli temetők dokumentálását illeti, a magyar kutatás szerencsés helyzetben van, ugyanis az ilyen helyszínek feltárási módszertanát már az 1940-es évek első felében sikerült megfogalmazni. A magyar régészetben elsőként Méri István dolgozta ki a templom körüli temetők feltárásának módszereit az erdélyi Mezőségben elterülő Kide falu ásatásai alapján.¹⁹ E munkát érdemes ma is áttanulmányozni, azért is, hogy lássuk a dokumentálás lehetőségeit egy olyan korban, amikor csak mérőszalagok, mérőőn, vízszintező, vonalzó, körző, papír és ceruza állt a felmérést végző régész rendelkezésére. Az utóbbi években végzett temetőfeltárások ábrái pedig azt mutatják, hová tudott eljutni ez a terület az elmúlt mintegy nyolcvan év alatt.²⁰

A templommaradványok és a körülöttük levő sírok kibontása a középkori régészet legösszetettebb feladatai közé tartozik. A középkori és újkori beásások, földmunkák miatt az ilyen lelőhelyeket eleve bolygatott helyszínekként ajánlatos kezelni.

A templomok feltárásának gyakorlati kivitelezését alapvetően befolyásolja, hogy álló épületben vagy egy rom területén folyik-e a kutatás. Magától értetődően az álló épületek régészeti vizsgálata kecségtet több eredménnyel, azonban ez jóval nehezebb feladat az alapfalak kutatásánál; ugyanis figyelembe kell venni számos nehezítő tényezőt, különösen akkor, ha az adott templom jelenleg is szakrális épületként funkcionál. Ilyenkor a liturgikus cselekményekhez használt berendezési tárgyak mozgatása nehézkes, sőt adott esetekben nem lehetséges. Álló épületeknél sokszor nyílik lehetőség falkutatásra is, amely tulajdonképpen a régészet egy sajátos „függőleges” válfaja. Ez a módszer, annak ellenére, hogy fontos építészet- és művészettörténeti ismereteket nyújt, – számos esetben – hasonlóan „pusztítást” is jelent, mint maga az ásatás. Ahogyan a régész a jelenségek elbontásával egyben megsemmisíti saját forrásait, a vakolat leverése során művészettörténeti értékek is elpusztulhatnak, más esetekben pedig akár kegyeletsértő is lehet.

Az álló templomokban, illetve a közvetlen környékükön folytatott földmunkák túlnyomó többsége nem előre tervezett kutatás, hanem állagmegóvás, illetve restaurálási munkák keretei

¹⁶ Lásd többek közt: THEUWS 1999; BRATHER 2012.

¹⁷ KISS 2022, 192–194.

¹⁸ KISS 2022, 194, 128. kép

¹⁹ MÉRI 1944.

²⁰ RÁCZ – PUSZTA 2012, 363–372.

között történik. Alapelv, hogy a templomokat és környezetüket érintő földmunkákat régészeti szakfelügyelet nélkül nem lehetne elvégezni, kiemelendők a jó példák, ahol a felújítás során a szakszerű régészeti feltárások alapvetően fontos új eredményekkel jártak.²¹

A templomkutatás tekintetében leegyszerűsítő és téves az a szakmai körökben időnként megfogalmazódó nézet, miszerint az álló épületekkel inkább művészettörténészek, a romtemplomokkal pedig inkább régészek foglalkozzanak. Mind a két tudományágnak megkerülhetetlen szerepe van egy-egy templom vizsgálatában. A régészet elengedhetetlenül fontos a szakrális műemlékek periodizációjának a kidolgozásában, még az álló, az újkor során rendszeresen átépített épületek esetében is. Az Árpád-kori építési fázis meglétének és mibenlétének a tisztázása pedig egy olyan komplex feladat, amely a régészet gyakorlati és elméleti eszköztárának teljes bevetését igényli.²² A művészettörténet az egyes emlékek térszerkezetének, illetve kőfaragványainak, festett falfelületeinek a kapcsolatrendszerét tudja feltárni olyan mélységben, hogy ennek adott tudományterületen túlmutató eredményei is legyenek. Végezetül, megkerülhetetlen a kronológia kérdése, hiszen az időrend kidolgozása alapvető jelentőségű.²³

A templom körüli temetők, azaz a cintermek áttekintését egy terminológiai kérdés tisztázásával érdemes bevezetni. Az ilyen temetők kutatása nemcsak egy-egy szakrális épület mellett kialakított sírkert vizsgálatát jelenti, hanem az adott épület falain belül történt temetkezések maradványainak megfigyelését is, akár az előtérről, a hajóról vagy hajókról, a szentélyről vagy a sekrestyéről van szó. Egy középkori templom esetében ugyanis van jelentősége annak, hogy egy adott sír az épületegyüttes mely részén került napvilágra. Az ilyen temetőkben, behatárolt alapterületükből adódóan idővel rendszeressé vált a sírok bolygatása, ami az egymásra temetésekben, illetve részben átmetszett sírgödrökben, megbolygatott vázakban mutatkozik meg. A sírrétegek pontos szétválasztása egy temető Árpád-kori sírjainak elkülönítése szempontjából is alapvető fontosságú, hiszen ezek a sírok rendszerint az egymásra temetkezések alsó sorát alkotják, és általában bolygatottak. A késő középkorban és az újkorban gyakorta ástak a középkorinál jóval mélyebb sírokat, amelyek ebben az esetben mélyebben helyezkedtek el, mint az Árpád-kori temetkezések. Ezek összefüggéseit – az esetleges mellékleteken kívül – a rétegtani megfigyelések tisztázhatják, így a kutatásokat érdemben segítheti a Harris matrix alkalmazása.

A sírok időrendjének meghatározása elengedhetetlen az adott templom időrendjének meghatározása szempontjából is,²⁴ sőt, a templom körüli temetkezések megindulása nemcsak egy-egy adott egyházi épülettel kapcsolatban hordozhat fontos tanulságokat, hanem adatokkal járulhat hozzá olyan kérdések tisztázáshoz, mint a kereszténység felvétele, felvételének fázisai, formái az Árpád-kori Magyarországon.²⁵ E tekintetben kitűnő példát szolgáltat Erdély, ahol a petőfalvi és a zabolai temető nemcsak azt a „hiányzó láncszemet” jelentik, amely a templom körüli temetők kialakulásának a jobb megértését segítik elő,²⁶ hanem arra is utalnak, hogy számos területen – valamely okból adódóan – a korai templom nem készült el, így a helyi keresztények egy hagyományos falusi temetőbe temetkeztek. Kovács László tipológiáját kiegészítve, talán ez lehetne egy IX. típus – amely a 11–12. században létesült és a 13. században felhagyott templom nélküli falusi temetőket foglalná magába.²⁷

²¹ RÁCZ – PUSZTA 2012, 363–372.

²² Egyetlen fontos példára szeretnénk utalni: a sólyi templom felújítását megelőző, nagy alaposággal kivitelezett, komplex feltárássra: RÁCZ – PUSZTA 2012, 363–372.

²³ E tényt világosan megfogalmazta a művészettörténeti elemzések alapján, de a régészeti kutatásra is vonatkoztatható módon: MAROSI 1985, 199–208.

²⁴ HARRIS – BROWN – BROWN 1993.

²⁵ Átfogóan elemezte a közelmúltban: VARGHA 2019.

²⁶ BENKŐ 2012, 122.

²⁷ KOVÁCS 2013a. Hasonló lelőhely azonban nem csak Erdélyből ismert, vélhetőleg ilyen temető töredéke került elő a Szabolcs megyei Gyulaháza-Halom domb lelőhelyen. A székelyföldi példákhoz lásd: BENKŐ 2012, 112–124; KOVÁCS 1997a.

IRODALOM

- BENKŐ 2012 BENKŐ Elek: *A középkori Székelyföld I.* Budapest 2012.
- BÓNA 1996 BÓNA, István: Gli Avari. Un popolo dell’Oriente nell’Europa altomedievale. In: *Gli Avari. Un popolo d’Europa.* Curatore: Menis, Gian Carlo. Udine 1995, 13–47.
- BRATHER 2012 BRATHER, Sebastian: Anfang und Ende der Reihengräberfelder. Der Wandel von Bestattungsformen zwischen Antike und Mittelalter. In: *Antike im Mittelalter Fortleben, Nachwirken, Wahrnehmung 25 Jahre Forschungsverbund. Archäologie und Geschichte des ersten Jahrtausends in Südwestdeutschland.* Hrsg.: Brather, Sebastian – Nuber, Hans Ulrich – Steuer, Heiko – Zotz, Thomas. Ostfildern 2012, 217–234.
- HARRIS – BROWN – BROWN 1993 HARRIS, Edward C. – BROWN, Marley R. III. – BROWN, Gregory J.: *Practices of Archaeological Stratigraphy.* London – San Diego – New York 1993.
- KISS 2022 KISS P. Attila: „Ki hagyná el Asiát, Africát, vagy Itáliát, hogy Germániába menjen?” *Germánok a Kárpát-medencében.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 27. Budapest 2022.
- KOVÁCS 1997a KOVÁCS László: 12. századi anonim dénárok. *Századok* 131 (1997) 77–103.
- KOVÁCS 1997b KOVÁCS, László: István Dienes’ grösste Grabung in Magyarhomorog-Kónyadomb (Forschungsgeschichte). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 49 (1997) 363–384.
- KOVÁCS 2013a KOVÁCS László: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László – Wolf Mária. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged 2013, 511–604.
- KOVÁCS 2013b KOVÁCS László: Érmeleletes kora Árpád-kori templom körüli temetőkről és templomukról a Magyar Királyságban (1000–1141). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László – Wolf Mária. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged 2013, 227–269.
- KOVÁCS 2014 KOVÁCS László: Elnöki zárszó – Régészet, embertan, genetika szekció. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés.* Szerk.: Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna. MTA BTK MÓT Kiadványok 1. Budapest 2014, 179–189.
- KOVÁCS 2019 KOVÁCS László: *Magyarhomorog-Kónya-domb 10. századi szállási és 11–12. századi falusi temetője (A 10th Century Cemetery Belonging to a Short-lived Settlement and an 11th–12th Century Village Cemetery, Both Located on Magyarhomorog-Kónya-domb).* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 12. Szeged – Budapest 2019

- KÜRTI 2008 KÜRTI Béla: Honfoglalók a kiszombori tájon. In: *Kiszombor története I.* Szerk.: Marosvári Attila. Kiszombor 2008, 76–91.
- LANGÓ 2005 LANGÓ, Péter: Archaeological research on the conquering Hungarians: A review. In: *Research on the Prehistory of the Hungarians: A Review.* Ed.: Mende, Balázs Gusztáv. *Varia Archaeologica Hungarica* 18. Budapest 2005, 175–340.
- LANGÓ 2017 LANGÓ Péter: *Turulok és Árpádok. Nemzeti emlékezet és a koratörténeti emlékek.* Budapest 2017.
- LANGÓ *et al.* 2016 LANGÓ, Péter – KUSTÁR, Rozália – KÖHLER, Kitti – CSŐSZ, Aranka: A study of the tenth-century cemetery at Harta-Freifelt *Antaeus* 34 (2016) 389–416.
https://doi.org/10.62149/Antaeus.34.2016_10
- MAROSI 1985 MAROSI, Ernő: Datum und Chronologie in der Geschichte der mittelalterlichen Kunst. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 14 (1985) 199–208.
- MÉRI 1944 MÉRI István: *Középkori temetőink feltárásmódjáról.* Erdélyi Tudományos Füzetek 175. Kolozsvár 1944.
<https://doi.org/10.36240/etf-175>
- MÉRI 1952 MÉRI István: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről 1. *Archaeologiai Értesítő* 79 (1952) 49–67
- RÁCZ – PUSZTA 2012 RÁCZ Miklós – PUSZTA Sándor: Talajradaros mérés és régészeti ásatás eredményeinek összevetése a sólyi református templomban végzett kutatások alapján. In: *Környezet, ember, kultúra: a természettudományok és a régészet párbeszéde. Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ 2010. október 6–8-án megrendezett konferenciájának tanulmánykötete.* Szerk.: Kreiter Attila – Pető Ákos – Tugya Beáta. Budapest 2012, 363–372.
- REJHOLCOVÁ – HANULIAK 1999 REJHOLCOVÁ, Mária – HANULIAK, Milan: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie).* AÚ SAV Nitra 1995 a VEDA, vydavateľstvi SAV. Bratislava 1999.
- RÉVÉSZ 2008 RÉVÉSZ László: *Heves megye 10–11. századi temetői* (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008.
- RÉVÉSZ 2020 RÉVÉSZ László: *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig.* Szeged – Budapest 2020.
- RÉVÉSZ 2021 RÉVÉSZ László: „Mert rendnek kell lennie!” A 10–11. századi temetők rendszerezésének problémái régen és napjainkban. In: *„Hadak útján”. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXX. konferenciája.* Szerk.: Kulcsár Mihály – Varga Bianka Zsuzsanna. Székesfehérvár 2021, 21.
- RUTTKAY 1996 RUTTKAY, Alexander: Mittelalterlicher Friedhof in Ducové, Flur Kostolec, Bez. Trnava: Beitrag zum Studium der Beziehungen zwischen den sog. Reihengräberfeldern und Kirchenfriedhofen von dem 13. Jh. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert.* Hrsg.: Bialeková, Darina – Zábójník, Josef. Bratislava 1996, 391–408.

- SZŐKE 1962 SZŐKE Béla: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti tanulmányok 1. Budapest 1962.
- TAKÁCS 2022 TAKÁCS, Miklós: Einige siedlungsarchäologische Überlegungen zum Inhalt der Begriffe "Dorf" und "Weiler" im Kontext des Karpatenbeckens des 10.–11. Jahrhunderts. – Zur Gräberfeldtypologie von László Kovács. *Antaeus* 37 (2021) Budapest 2022, 43–65.
https://doi.org/10.62149/Antaeus.37.2021_03
- THEUWS 1999 THEUWS, Frans: Changing settlement patterns, burial grounds and the symbolic construction of ancestors and communities in the late Merovingian southern Netherlands. In: *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4–7 1998*. Eds: Fabech, Charlotte – Ringtved, Jytte. Århus 1999, 337–349.
- VARGHA 2019 VARGHA, Mária: *The Archaeology of Christianisation of the Rural Countryside of Medieval Hungary*. Submitted to the department of Medieval Studies at the Doctoral School of History, Central European University, Budapest. Budapest 2019.
file:///C:/Users/User/Downloads/vargha_maria%20(2).pdf(a megtekintés időpontja 2024.04.01.)

THE EXCAVATION OF ARPADIAN-ERA VILLAGE CEMETERIES,
THE 'DOMAIN' OF A KINDRED DISCIPLINE FROM THE SETTLEMENT
ARCHAEOLOGY PERSPECTIVE
(Considerations for the writing of a handbook of settlement archaeology)

Péter Langó – Miklós Takács

In our short study, we examine points of connection between two research areas that the great majority of archaeologists dealing with the medieval period have been accustomed to handle as separate entities. Clearly, the excavation of Arpadian-age village cemeteries is part of funerary archaeology. It has, however, many facets that are undoubtedly significant from the settlement archaeology perspective. In our study, pride of place is given to the problematics of chronology, the first thing for interpretation. Next come the abandonment row grave cemeteries and the opening of cemeteries around churches; these likewise pose questions, and the answers given to them have significance for settlement archaeology similarly. We then briefly investigate the ways in which cemetery-map analysis might help in reconstructing how exactly settlements looked. We attempt to provide answers on all three issues by deploying examples from the specialised literature. Data collected together from this source unambiguously bolster the need for an approach that stresses the importance of links between funerary archaeology and settlement archaeology in regard to the archaeology of the Arpadian Age. In other words, if and when we speak of two separate fields of research, the links between them at all events make the formulation of a parallel investigatory perspective necessary.

The study is a short part of a longer, handbook-like treatment.

BENKŐ ELEK, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézetének kutatóprofesszora 2024 augusztusában tölti be 70. életévét. Benkő Elek tudományos tevékenységét mindenkor az igényesség, a sokoldalú érdeklődés és a friss irányzatok megismerésére, az eredmények összegzésére való törekvés jellemzi, szemléletét jól tükrözik Madách Imrének a kötet mottójául választott szavai. A jeles alkalomból barátai, kollégái, tisztelői e tanulmánykötettel köszöntik az ünnepeltet.

ELEK BENKŐ, a full member of the Hungarian Academy of Sciences and a research professor at the Institute of Archaeology of the HUN-REN Research Centre for the Humanities, is set to celebrate his seventieth birthday in August 2024. His scientific work has at all times been characterised by intellectual rigour, wide-ranging interests, a desire to learn about new lines of enquiry, and efforts to summarise findings. Elek Benkő's approach is well reflected in the words of Imre Madách chosen as the motto of this book. This volume of studies has been made for him by friends, colleagues, and admirers, to celebrate the special occasion his birthday will represent.

HUN
REN

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
RÉGÉSZETI INTÉZET

MTA
Kiváló Kutatóhely

MTA

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ARCHAEOLINGUA

